

Prof. Dr. Nazan Aksoy
Bilgi Üniversitesi
Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü

Postmodernizm ve Çokkültürlülük

ABSTRACT

Postmodernism and Multiculturalism

The essay examines the relationship between postmodernism and multiculturalism. The new ideas introduced by postcolonialism and feminism as well as the new theories about the nature of language and identity have transformed the prevailing perception of reality. A main issue in the postmodern debate is centred around language and language oriented theories. These theories offer new possibilities to supersede the classical polarity between universalism and cultural relativism, hence widen the perspective of multicultural studies.

Geride bıraktığımız yirminci yüzyılın çok çarpıcı yönlerinden biri, on dokuzuncu yüzyıl düşüncesiyle giriştiği mücadeleyle kendini gösterir. Yirminci yüzyıl, bir bakıma bir önceki yüzyılın ürettiği kavramların ve inançların eksiklerini, yetersizliğini göstermek için girişilen fikir mücadelesinin yüzyılı oldu. Aydınlanma ile başlayan modern çağ günümüzde çok geniş bir alana yayılan, felsefe, bilim, sanat ve estetik alanlarında, siyasi ve toplumsal konularda sürdürülen çalışmalarla eleştirme dozu gitgide artan bir tavırla yeniden sorgulanıyor. Bu sorgulama sürecinin merkezinde yer alan iki terim var; biri "postmodernizm", öbürü "çokkültürlülük".

Bu iki terimin yan yana getirilmesi ilk bakışta şaşırtıcı görünebilir. Postmodernizm daha çok felsefe (ya da genel olarak düşünce) ve estetik alanlarındaki görüşleri tanımlamaya yönelik bir kavram olarak ortaya çıkıyor; ama belli bir "tavır" da ortaya koyan bir kavram bu. Oysa çokkültürlülük, toplumsal, kültürel, siyasi sorunlar, özellikle insan hakları, demokrasi, vatandaşlık gibi somut hayatı ilgilendiren temel kavramları yerleştirmeye yönelik bir görüş; o da bir önerme niteliğinde. İkisi de modern düşünceyle hesaplaşıyor, ikisi de modern düşünceye karşı tavır takınmıyor; karşı çıkılan şeyin aynı olması bu iki kavramı buluşturan özel bir zemin oluşturuyor günümüzde. Ayrıca postmodernizmin açtığı tartışma çokkültürlülük konusundaki tezleri etkiliyor. Bu

noktada üzerinde durulması gereken konu şu olmalıdır: söz konusu iki kavram arasında kurulan yakınlığın niteliği.

Postmodernizm elbette modernitenin ürettiği bir kavramdır. Nitekim “post-modern” diye tanımlanan yaklaşımların çoğu modernitenin değişik yönlerinden yola çıkar. Kimileri postmodernizmi moderniteden bir kopuş olarak görürken, kimileri de bu kavramı modernitenin “aşılması”, modernite içindeki çelişkilerin, sorunların ayıklanıp çözülmesi için gerekli bir kavram olarak değerlendirir. Jean-François Lyotard’ın postmodernizmi bir özgürleşme tasarısı olarak görmesine karşılık, İhab Hassan postmodernizmin estetik alanındaki niteliklerini önemser, metin olgusuna bakışımızı yeniden gözden geçirmeye çağırır bizi. Andreas Huyssen içinse, daha çok bir kültür hareketidir postmodernizm. Hareketin felsefi ve siyasi yönü üzerinde duranlardan Frederic Jameson postmodernizmi geç dönem kapitalizminin bir baskı aracı olarak görürken, Jürgen Habermas postmodernizmin içindeki modernist öğeleri öne çıkarır. Böylesine farklı değerlendirmelerin varlığı bile söz konusu kavramın kuşattığı alanın genişliğini göstermeye yetiyor. Ama bütün bu düşünceleri buluşturan nokta, postmodernizmin modern düşüncenin çerçevesi içinde ya da onunla ilişkisi içinde ele alınmış olmasıdır. Sürüp giden tartışma da aynı zeminde yürütülmüştür.

Çokkültürlülüğün de uzun bir tarihi var. Bu kavramın da kökleri modernizmin başlangıcına, Avrupa’nın kendi dışındaki kültürlerle karşılaşmasına kadar geriye uzanan tarihi bir sürecin ürünü. On sekizinci yüzyıldan başlayarak evrensellik-kültürel görecelik karşıtlığı içinde tartışılabilen görüşler, sömürgeci siyaset içinde beliren değişik yaklaşımların kuramsal temelini oluşturmuştur. Gelgelelim, iki yüzyıl sonra bu kavram, yani çokkültürlülük 1960’larda daha farklı bir bağlama oturmuştur. Yeni bir dünya vardır artık. Bağımsızlığını kazanan eski sömürgelerden Avrupa’ya göç edenler; Amerika’nın yerli halkı; İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ihtiyaç duyulan yeni iş gücünü karşılamak üzere çağrılan, zamanla Avrupa’yı mesken edinen, en sonunda da oraya yerleşip Avrupa ülkelerini yurt edinen yabancılar; Afrika kökenli Amerikalılar; farklı etnik kökenli vatandaşların oluşturduğu yeni ulus-devletler (Kanada gibi) vardır bu yeni dünyada. Bu dünyanın insanları ilkin on dokuzuncu yüzyıl liberalizmi ile modern düşüncenin kendilerine tanıdığı, kanunlar önünde eşit siyasi vatandaşlık hakkı için mücadele ettiler. Bu mücadele sona ermiş değildir bugün; ama yeni bir talep de ortaya çıkmıştır: siyasi vatandaşlık hakkının ötesinde, kültürel kimliklerinin, farklı inançlarının ve etnik kimliklerinin tanınması talebi.

Modernite evrensel bir dünya görüşü getirerek bütün insanların eşit ve özgür olduğu bir dünya tasarlamıştı. Ama aynı modernite “kültürel görecelik” fikrini de geliştirmişti. Görecelik kuramı her kültürün kendi ortamında anlamlandırılıp değerlendirilebileceği fikrini getirmiş, ama kültürler arasında aşılmaz duvarlar da

örmüştü. Hans Kohn'un belirttiği gibi, moderniteden iki ayrı ulus-devlet modeli çıktı. Aydınlanmacı, eşit vatandaşlık ilkesine dayanan Fransız modeli ile romantik bir anlayışla etnik kökeni vurgulayan Alman modeli. Bu modellerden birincisi daha çok yaygınlaştı; ikincisi, faşizme götürdüğü için, bütün dünyada lanetlendi. Kanun önünde eşitlik kavramına dayanan birinci model, insanı sadece toplumsal ve siyasi bir varlığa indirgediği için günümüzde eleştirilmekte, insanın kültür taşıyıcısı olarak tanımlanan kimliği önemsenmektedir. İşte bu kültürel boyutun önemsenmesi, benzerliklerin değil farklılıkların altını çizen görüşün öne geçmesi de büyük ölçüde postmodern fikirlerle ilintilidir. Postmodernizm ile çokkültürlülük işte bu noktada birbirlerini besleyebilecek bir zeminde buluşur. Oysa modern düşünce benzerlikleri, karşılaştırılabilir nitelikleri, ayrılıkları merkezileştirmeye, dahası, türdeş olmayan yapıları basit ikili karşıtıklara indirgeyerek bu karşıtıklardan birinin ötekine üstün olduğunu kanıtlamaya çalışmış, yarattığı ortak değerler ekseninde "evrensel" bir dünya görüşünün ve evrensel bir dünya tarihinin gerçekleştirilmesini öngörmüştü. Postmodernizm ise farklılıkları vurgularken, modernitedeki bütünlük fikrini parçalamıştır. Bugün evrensellik, bütünsellik, tümellik gibi kavramların bir hayli yıprandığı görülüyor. Bu kavramların büsbütün anlamsızlaşması elbette mümkün değil; ama ne kadar Avrupamerkezli oldukları da görmezlikten gelinmiyor. Andreas Huyssen bu konuda şöyle diyor:

"Öteki kültürlerle, Avrupalı ve Batılı olmayan kültürlerle, işgal ya da tahakkümden başka araçlarla ilişki kurmamız gerektiği 'Şark'ın ve 'İkel'in karşısında büyülenmenin -modernizm dahil Batı kültüründe çok yaygın bir tutum- çok ciddi şekilde sorunlu olduğu gitgide daha iyi farkediliyor." (Huyssen, 1994: 129)

Bazı şeyler gerçekten değişmiş, bu değişiklik hem düşünce dünyasını hem de siyasi kültürü etkilemiştir.

Yirminci yüzyılda gelişen bir de kadın hareketi vardır. Kadın hareketi hem toplum yapısında hem de kültürel davranışlarda yeni anlayışların ortaya çıkmasına yol açtı; doğrudan ya da dolaylı etkileriyle kadınların sanatta, edebiyatta yaratıcı bir güç olarak tanınmasına yardım etti. Cinselliğin niteliği, toplumsal cinsiyet fikri, cinselliğin dışı vuruluşu gibi sorunlar yalnızca kadın hareketiyle açıklanabilecek sorunlar olmamakla birlikte, feminizmin etkisi olmadan üzerinde düşünüleebilecek sorunlar da değildir. Feminist düşünürler ve yazarlar sadece unutulmuş kadın sanatçıları keşfetmekle kalmadılar, eril moderniteye yeni bir gözle yaklaşarak modernite tarihinin gözden geçirilmesine de çok ciddi bir katkıda bulundular. Modernitenin yeniden gözden geçirilmesi süreci böylece dalga dalga yayılarak hayatın birçok alanını etkiledi.

Modernitenin gözettiği "özel alan"- "kamusal alan" ayrımı da bu çerçevede içinde değişikliğe uğradı. Modernite kültürel kimliği, inançları, cinsel tercihleri özel alana ait olgular olarak görmüştü. Modernitenin önde gelen savunucularından

Jürgen Habermas, kamusal alanın Batı Avrupa tarihinde liberal burjuva sınıfının tanımladığı bir alan olarak ortaya çıktığını, bu alanı paylaşanların doğuştan getirdikleri ya da sonradan edindikleri farklılıkları göz ardı edip toplumsal ve iktisadi anlamda eşitmişler gibi davranmaları gerektiğini ileri sürer. Habermas'a göre, "eşitler" in bulunduğu bir alandır kamusal alan, bu alanda bulunduğu sürece farklılıklar da unutulmaktadır. Oysa günümüz düşüncesi daha geniş kapsamlı bir kamusal alan kavramına ihtiyaç duyuyor. Örneğin bir insan kadın ise, bu kimlik onun ayırt edici yönü olarak kamusal alandaki duruşunu da belirleyecektir. Postmodernizmin "özel alan siyasidir" önermesi kültürel farklılıkların kamusal alana taşınmasına yol açmıştır. Nancy Frazer'a göre, nelerin özel alana, nelerin kamusal alana ait olduğunun belirlenmesi iktidar konumları ve ilişkileri ile bağlantılıdır (Frazer, 1992: 101).

Postmodernizm ile çokkültürlülük arasındaki ortaklığın birkaç yönüne daha değinilebilir. Örneğin üst-anlatıların (*metanarrative*) geçerliliğinin sorgulanmaya başlanması ile "büyük anlatı"lar yerlerini "mikro tarih"lere bıraktı. Michel Foucault'nun incelediği, merkezin dışında kalanların, delilerin, suçluların, vb. tarihine zamanla yerel tarihler eklenmeye başladı. Bu anlamda "tarihin büyük akışı" gibi görülen modernite sorgulanırken, tarihin inşasında önemsiz görülenler bir bir ortaya çıkıp seslerini duyurmaya başladılar. Dikkatimizin merkezin dışında kalanlara yönelmesiyle yerleşik merkezci kuramların ve söylemlerin sorgulanması, postmodern fikirlerin siyasi dünyada yarattığı değişimlerin de etkisiyle yeni bir vatandaşlık ve çokkültürlülük tanımını gerekli kıldı.

Postmodernizm sanatta ve kültürde sürüp giden hiyerarşiyi de yıktı. Yüksek (evrensel) sanat/ kültür-aşağı (yerel) sanat/ kültür ayırımına dayanan üstünlükler zincirini perçinleyen anlayışa ciddi eleştiriler yöneltti. Bu eleştiri ortamı değişik kültürel yapılardan gelen değişik unsurların harmanlandığı karma üslupların doğmasına yol açtı. Bu yöneliş kültürlerin tekbiçimli, katıksız, özsel yapılar olmadığı fikrine dayanan çokkültürlülük kuramının desteklediği bir yaklaşım oldu.

Postmodern düşüncenin daha başka yönleri de vardır. Postmodernizm dil, gerçeklik ve insan hakkındaki yerleşik görüşleri de etkiledi. Gözlem ürünü bilgi, gerçek bir bilgi olmaktan çıktı. Uzunca bir zamandır, bilginin bir yansıma değil bir yorum, bir kavrayış biçimi, bir üretim olduğu kabul ediliyor. Bu kanyaya varılmasında en önemli etmen, dil olgusuna bakışımızın geçirdiği değişikliklerdir. Yirminci yüzyıla kadar dil birimleri, dış dünyadaki nesnelere yansıtan ve adlandıran göstergeler olarak görülürdü. Oysa dil on dokuzuncu yüzyıl ortalarından bu yana gitgide saydamlığını yitirmiş, ardındakini "göstermeyen", kapalı bir dünya haline gelmiştir. Yalnızca *gösteren* ile *gösterilen* arasındaki bağ değil, *gösterge* ile *gönderge* arasındaki bağ da kopmuştur. Bir *gösterenin* anlamı artık Saussure'ün düşündüğü gibi bir tek *gösteren* ile değil, Derrida'nın ortaya

koyduğu gibi, başka bütün gösterenler ile de ilgilidir. Gösterilenin, zihnin dışındaki bir “şey”e değil zihindeki bir kavrama işaret ettiğini söylemek, dil ile dış dünya arasındaki bağı yok saymak, başka bir deyişle, dünyayı dile hapsetmek olarak görünebilir. Bu durumda gerçeklik diye bir şey yoktur, bir dil söyleminden başka bir şey değildir gerçeklik. İnsan da bütünsel, tutarlı bir “akıl” tarihi inşa eden bilinçli bir özne değildir artık.

Öznenin tanımında bu noktaya nasıl gelindi? Günümüzden biraz geriye doğru uzanalım: Marksist kuram, Aydınlanma’nın kartezyen öznesinin “akıl” ile değil belli bir üretim tarzı içindeki sınıfsal konumu, daha doğrusu sınıf çatışmaları ile belirlendiğini, en öznel olanın bile toplumsal yapı ile, yani kendi dışındaki güçlerle belirlendiğini söyledi. Buna karşılık Freud’da ise kendi kendini belirleyen bir özne söz konusudur. Freud öznenin konumunu özel ve toplumsal ayrımı ile sorunsallaştırdı. Özne hem toplumsal, akla uygun bir varlık hem de özel alanda toplumsallaşmış, bütünüyle bağımsız bir varlıktı; davranışlarının kökleri bilinçaltında gizliydi, bilinçaltı güdülerinin akla uygun hale getirilmesinden başka bir şey değildi insan davranışı. Öte yandan Foucault’ya geldiğimizde, özne kavramı büsbütün çözümlenip erir; Foucault güdüler, “iç dünya”, “psikişik gerçeklik” gibi kavramları da reddeder. Foucault’ya göre birey, hem kilise, ordu, okul, hapisane gibi kurumların söylem görenekleri içinde hem de kendisinin katıldığı günah çıkarma ya da konuşma edimleriyle üretilir. Birey bütün bu söylemlerle oluşur. Foucault böylece Aydınlanma’nın bireyini, dünyayı akıyla tanıyan ve yorumlayan özneyi öldürür. Yazarı da öldürür. Özne insan da özne yazar da birer söylemdir artık. Öldürülen, eski özne, eski yazardır tabii. Foucault ile Derrida böylece bir noktada buluşurlar. Bu durum Derrida’nın sözleriyle ifade edilirse: “Metnin dışında hiçbir gerçeklik yoktur.” “Ben”, bu yüzden yaşayan, kanlı canlı biri değil, sadece dilsel bir kurgudur. Özetle, öznenin oluşumunda, Eli Zaretsky’nin terimleriyle söylenirse, Marksist kurama göre, “dışardan” gelen, Freud’da “içerden”, Foucault’da ise “hem aşağıdan hem yukarıdan” gelen bir güç vardır (Zaretsky, 1998: 210-211). Yukardan belirleyen güç, öznenin dışındaki kurumlardır; ama özne bu kurumların içinde yer aldığı için, belirleme sürecine kendisi de katılmış olur.

Çokkültürlülük fikrinin postmodern düşünce ile çeliştiği önemli bir nokta vardır: dil. Her şeyi dile hapseden bir dünyada gelecek tasarılarının, kültürün anlamı nedir? On dokuzuncu yüzyıldan başlayarak “farklı” unsurların, farklı ırkların, farklı kültürlerin; kadınların, farklı cinsel tercihlerin “merkezi” güçler karşısında yol alarak kendilerini yavaş yavaş kabul ettirebildikleri bir aşamaya ulaştıkları bir sırada, insanın, öznenin bir kurgu sayılması, yani yok sayılması çokkültürlülüğe umut bağlayanları hayal kırıklığına uğratabiliyor. Elizabeth Fox

Genovese'nin şu sözleri, çokkültürlülüğü savunanların postmodern düşünce karşısındaki tedirginliğini, hatta öfkesini çok iyi dile getirir:

"Daha önce kültürel seçkinler dünyasının dışına itilenlerin gözüyle baktığımız zaman, öznenin ya da yazarın ölmesi gibi görüşler alelacele önümüze sürülmüş görüşlere benziyor. Batılı beyaz erkek seçkinlerin konumlarını kendi üstünlüklerine meydan okumaya başlayan kadınlar ile başka ırklar ve sınıflardan gelen insanlarla paylaşmak durumunda kaldıkları bir anda öznenin ölümünü ilan etmeleri hiç de rastlantı gibi görünmüyor." (Fox Genovese, 1986: 134)

Sert bir tepki bu. Rorty gibi pragmatik bir düşünür bile, postmodernizmi bu yüzden ürkütücü bulabiliyor. Şöyle diyor Rorty:

"Çocuklarımızın gelecekte nasıl olup da daha iyi bir dünyada yaşayabilecekleri hakkında önerilerde bulunmaktan ziyade 'şimdinin tarihini' yazmak yalnızca ortak bir insan doğası ve özne nosyonundan değil, aynı zamanda, bizim teorik olmayan toplumsal dayanışma duygumuzdan da vazgeçer." (Rorty, 1994: 165)

Bu düşünürlerin kaygıları anlaşılır kaygılardır. Ancak bu tür görüşler modernitenin kuram-uygulama birliği içinde düşünülüğünde anlamlı olabilir. Oysa postmodernizm kuram ile uygulama arasındaki bağı koparmıştır zaten. Ama bu kopuş fikir ile hayat arasında yeni bir bağ, bir dolayım ile belirebilecek olan bir bağ kurulmasını önlemez.

Çokkültürlülük siyasetlerine Aydınlanma'dan günümüze doğru uzanan uzun bir çizgi üzerinden baktığımızda, Todorov'un *On Human Diversity* adlı kitabında gösterdiği gibi, çokkültürlülük kuramları aşırı bir evrenselcilik ile aşırı bir kültürel görecelik fikri arasında gidip gelmiş, çoğu kere de gerek metin düzeyinde gerekse uygulamada bir anlayışın totaliterleşmesine yol açmıştır. "Evrensellik"i savunanlar Batı kültürünü üstü kapalı bir dille bütün dünyaya hakim kılmak istemişler, buna karşılık "görecelik"i savunanlar da kendi kültürel ortamlarını evrenselliğe büsbütün kapalı, değişmez, etkilenmez yapılar olarak korumak amacıyla dış etkilere karşı direnmişlerdir. Günümüzde bu uçlardan birine sarılanlar bir ikileme saplanıp kalıyorlar. Evrensellikten yana olmak da görecelikten vazgeçmemek de aynı kapıya çıkıyor: ırkçılık. Evrensellik yanlısı bir tutum çokkültürlülüğe izin verince, "öteki" kültürü bir müze kültürüne ya da folklorla dönüştürüyor; görecelikte direnenler ise kendilerini cemaatlaştırıp gettoya kapatıyorlar. Homi Bhabha günümüz İngiltere'sindeki çokkültürlü siyasetlerin de ırkçılığı kışkırttığı görüşündedir.

Bu düşünür postmodernizmden çok etkilendiğini belirttikten sonra, söz konusu iki uç yerine bir üçüncü yol gösteriyor. Bhabha, Derrida'nın dil konusunda vardığı sonuçtan ürkmüyor. Ona göre, dilde yaşamak o kadar ürkütücü değildir;

çünkü dilde imkânlar tükenmez. Dil, totaliter uçların dışında üçüncü bir alana, melezliğe kapı açar. Derrida'nın da söylediği gibi, yapıbozuculuk (*deconstruction*) kuramsal söylemlerin dışlama, bastırma, marjinalleştirme ve asimilasyon uygulamalarını gizleyen dil politikaları ile mücadele eder, toplumdaki bütün kurumlara el atar. Bhabha'ya göre, kültürler hiçbir zaman katkısız, katışıksız bir yapı ile temsil edilmez, kültürler içeriklerine göre birbirine benzemez, sembol üretme ve özne üretme özellikleri dolayısıyla birbirlerine benzer. İkonlar, semboller, mitler, mecazlar ile yaşar kültür. Bütün bunlar kültürü bir "çeviri" sürecine sokar. Kök hiçbir zaman aynı kalmaz, tekrar tekrar "çevrilir", dönüştürülür, böylece kendinden uzaklaşır. Sonuç olarak kültür denen olgu bir "melezleşme" sürecinin ürünüdür.

Bu görüş Edward Said'in "gezcilik kuramı"nı (*travelling theory*) hatırlatır. Said de kültürlerin, bir kültür içindeki unsurların bir mekândan bir başka mekâna, bir tarihi dönemden bir başka tarihi döneme göç ettiğini, bu gezip dolaşma süreci içinde de değişime uğradığını düşünür. Kök burada da kendinden kopar, gezip dolaştıkça yeni ortamının malı olur.

Çokkültürlülük geçmişte hep iki karşıt kutup arasında gidip geldi; günümüzde ise bir ikileme karşı karşıya. Ancak bugün durum geçmiştekinden farklıdır. Çokkültürlülük geçmişte olduğu gibi başlı başına bir konu değil. Günümüzün bakışı, postmodernizm ile çokkültürlülüğü aynı zeminde buluşturuyor. Postmodernizm, çokkültürlülük kuramını düştüğü ikilemden kurtarabilir. Postmodernizmin gücü dile verdiği önemden kaynaklanıyor. Dil mecazları, sembolleri, anlamı üreten bir gerçeklik. Kültürlere de yeni alanlar açabilir. Dilin zenginliğini seferber etmek, yani bir üst-dil geliştirmek insan ilişkilerini, hayatı zenginleştirir. Böylece alışılmış, basmakalıp söylemlerin dışına çıkmak mümkün olur. İlk bakışta ürkütücü görünebilecek olan dile hapsolmuş öznellik konumu gene dil aracılığıyla kendini aşabilir, daha akışkan bir kimliğinin oluşmasına yardım edebilir.

KAYNAKÇA

- Bhabha, Homi:** "The Third Space", Jonathan Rutherford (yay. haz.): *Identity: Community, Culture, Difference*, Londra, Lawrence 1998, s. 207-221.
- Fox Genovese, Elisabeth:** "The Claims of a Modern Culture: Gender, Race, Class and Canon", *Salamagundi* 72, Sonbahar 1986, s. 131-143.
- Frazer, Nancy:** "Sex Lies and Public Sphere", *Public Spheres, Genealogies, and Symbolic Order*, New York, Routledge 1992.

- Habermas, Jürgen:** *Kamusalığın Yapısal Dönüşümü*, çev.: Bora-M. Sencer, İstanbul, İletişim 1997, s. 5-50.
- Huyssen, Andreas:** "Postmodernizmin Haritasını Yapma", *Modernite versus Postmodernite*, çev.: Mehmet Küçük, Ankara, Vadi Yayınları 1994, s. 107-131.
- Kohn, Hans:** *The Idea of Nationalism*, New York, Collier 1967, s. 10-30.
- Rorty, Richard:** "Habermas, Lyotard ve Postmodernite", *Modernite versus Postmodernite*, çev.: Mehmet Küçük, Ankara, Vadi Yayınları 1994, s. 153-172.
- Said, Edward W.:** "Travelling Theory", *The World, the Text and the Critic*, Londra, Harward University Press 1984, s. 227-247.
- Todorov, Tzvetan:** *On Human Diversity*, çev.: Catherine Porter, Cambridge, Harward University Press 1993, s. 1-89.
- Zaretsky, Eli:** "Identity, Theory, Identity Politics", Craig Calhoun (yay. haz.): *Social Theory and Politics of Identity*, Oxford, Blackwell 1998.